

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 132
(18865)

2016 чылдың
ноябрь 15
вторник

Садар өртээ хостуг

http://shyn.ru

Электронпуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

12+

• Тываның Баштыңының ажил-херээ

АҢГЫ-АҢГЫ АЙТЫРЫГЛАРНЫ ДУГУРУШКАН

Москваже ажилчын сургакчы-
башкын үре-түннелдиг болган.
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол
Республиканың массалыг информация
журналисттериниң төлээлери-биле ужураш-
ты. Москваже сургакчылап чораанының
журналисттериниң дыйнактан. Федералдыг
урлук дээш регионнарның аразында
аңгы-аңгы чидиг, ынчалза-даа Тыва-
да албан-дужаалдыг кижилерниң
мчези улуг дээрзин ол демдеглээн.
Республиканың сайзыралына ха-
маштыр дилег кириген улусум шупту
айып турар — деп, ол чугаалаан.
Аңгы-аңгы демниң Россияның удур-
туу база аңаа кирер. Федерация
президенти Даргазы Валентина Иван-

овна Матвиенконун Тывага хамаарылгазы
онзагай. Россияның саң-хөө сайыды
Антон Германович Силуанов-биле үре-
түннелдиг ажилдадыыс. Саң-хөө ямы-
зынга боттарывыстың туружувусту ба-
рымдаалыг тодарадыр, нарын чугаала-
жышкыннарны кылыр ужурулгус. Ам-
дызында бюджет ажилдакчыларының
шалыңын акшаландыраарының, ооң
келир үедеги байдалының айтырыгла-
рын чугаалажып тур бис. Чурттуң эко-
номиктиг байдалы яамыларны болгаш
ведомстволарны боттарының хереглел-
дерин эде көөрүн негеп келген, а бис
Тывага эргежок чугула төлөвилелдерни
чедип алыр дээш туржур ужурулгус.
Россияның транспорт сайыды Мак-

сим Юрьевич Соколов-биле «Кызыл
— Шагаан-Арыг — Чадаана — Ханда-
гайты — Боршоо» автомобиль оруунга
федералдыг эрге-байдал тыпсырының
дугайында база катап чогумчалыг чугаа
кылдыыс. Бо дээрже шийтпирлеттинген
айтырыг-дыр, Тываның социал-эконо-
миктиг хөгжүлдээзиниң программасында
кирген, а ону Россияның Чазаа бадылаан.
Ол төлөвилелдиң күүселдезин чылдырып
турбас деп дугурушкан бис».

Кызыл аэропортунга улуг хемчээлдиг
чаартылга ажилын кылган соонда, чурт-
тар аразының секторун ажыдарының
айтырын шийтпирлээр дээрзин ре-
гион Баштыңы дыйнактан. Ол ышкаш
«Кызыл — Курагино» демир-орунун
төлөвилели база хагдынмаан дээр-
зин улаштыр чугаалаан. «Ол чугула
төлөвилел болуп артпышаан — деп,
Шолбан Кара-оол демдеглээн. — Ооң
күүселдези харын нарын айтырыг
болуп турар. Бүгү чүүлдер чээли ак-
шазынга үзер. Кризистиг байдал ооң
күүселдезинге шаптык болуп турар,
ынчалза-даа ажил уламчылавышаан».

Россияның чаа спорт сайыды Павел
Колобков-биле таныжылга бот-боттарын
билчириниң болгаш деткижериниң бай-
далына эрткен. Ол ужуражылганың
кол түңнели — Каа-Хем суурга спорт-
культура төвүнүң тудуун доозарының
болгаш РФ-тиң Спорт яамызының эң чугу-
ла күрүне программаларына регионнуң
моон соңгааргы киржилгезиниң дуга-
йында айтырыглар болган. Ол чүүлдер
республикага спорт инфраструктуразын
сайзырадырынга идиг бээр болгаш со-
циал ужу-дузалыг болуп турар.

«Бистиң республикавыстың со-
циал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң про-
граммасының күүселдези бистиң чүткүл-
дүг болгаш туруштуг чоруувустан хамаар-
жыр. Экономиктиг бөдүүн эвес шылгал-
далар турза-даа, улам бурунгаарлаар
ужурлуг бис» — деп, Шолбан Кара-оол
санап турар.

ТР-ниң албан езузунуң
сайтызындан.

Кажан? Каяа? Чүү?

Дүүн

ОНЗА БАЙДАЛДЫҢ ЧУРУМУН ЧАРЛААН

2016 чылдың ноябрь 11-де Тыва
Республиканың Чазаанда Онза бай-
далдарны баш бурунгаар сагындырар
болгаш чайладыр база өрт-халаптың
айыыл чок чоруун хандылар талазы-би-
ле комиссияның ээлчег чок хуралының
№24 протоколунга үндезилеп, 2016
чылдың ноябрь 2-5 хуннеринде Тыва
Республиканың девискээринге улуг хар
чаганын барымдаалааш, 2016 чылдың
ноябрь 4-те республика девискээрин-
ге чарлаттыңан «Эң белен чоруктуң»
чурумун күш чок деп санааш, ТР-ниң
девискээринге кожууннар аразында онза
байдалдың чурумун 2016 чылдың ноябрь
11-ден эгелеп чарлаан.

Кожууннар аразында онза байдалдың
уржуктарын чайладыр талазы-биле
ажылдарның удуртукчузунга ТР-ниң
Чазааның Даргазының оралакчызының
хүлээлгезин күүседип турар Б.Н. Монгуш-
ту томуйлаан.

Бөгүн

САЙГАРЛЫКЧЫ ЧОРУКТУҢ НЕДЕЛЯЗЫ

Кызыл хоорайда Бүгү-делегей чер-
гелиг Сайгарлыкчы чоруктуң неделязы
уламчылап турар. Найысылалда Россия-
да эң шырак тренерлер, бодунуң ажи-
лынга профессионалдар Антон Москвин
биле Максим Северин база чедип келген-
нер. Универсал спортчу комплекс «Субе-
дейде» чаа ажиттыңан «Аныяктарның
эгелээшкinnerиниң төвүнге» аңгы-аңгы
бизнес-тренингилерге күзелдиг улус
киржи болур.

Сайгарлыкчы чоруктуң неделя-
зынга киржилге халас. Ук неделяның
түннелдерин ноябрь 18-те үндүрер.

Даарта

«ЧАҢГЫС СУУР — ЧАҢГЫС БУДУРУЛГЕ» ДЕЛГЕЛГЕ

Ноябрь 18-19 хуннеринде «Субе-
дей» спортчу комплекске «Чаңгыс
суур — чаңгыс бүдүрүлгө. 2016
чылдың түннелдери» деп экономик-
тиг төлөвилелдиң киржикчилериниң
делгелге-садыглаашкыны болур. Аңаа
республиканың бүгү кожууннарында
болгаш көдээ суурларында 150 ажыг
бараан бүдүрүкчүзү киржир. Оон аңгыда
Россия биле Моолдун аразында ажил-
агыйжы харылзааларның 95 чылынга
тураскаадып, бо хемчегге кожавыс
Моолдун Завхан, Убса-Нуур, Копту
аймактарындан база сайгарлыкчылар
кээр. Делгелгениң ажыдышкынының
соонда Тыва үндезин культура төвүнге
ийи чурттуң төлээлериниң хуралы бо-
лур.

• Чагыдылга — 2017

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2017 чылдың бирги чартында «Шын» солунуң чагыдылгазы Тываның
ү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде
хуннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-
ык булуңнарында чурттап турар хундүлүг чонувусту, бижикчилеривисти,
чүкчуларывысты кыйгырдыыс!

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	127,22	381,66	763,32
31730 — организацияларга	137,22	411,66	823,32

Хундүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

● Хүннүң медээлери

ДЕЛЕГАТТАРНЫ СОҢГААН

Ноябрь 11-де Тываның үндезин культура төвүнче «Россия дээш улусчу фронт» деп Бүгү-россияның хөй-ниити шимчээшкининиң Тыва Республикада регионалдыг салбырының конференциязы болуп эрткен. Аңаа РФ-тиң Президентиниң май чарлыктарына хамаарыштыр чоннун амырал-чуртталга байдалдарын экижидеринче угланган хемчеглерниң күүселдезиниң дугайында Россияның улусчу фронтунунун регионалдыг штавының «Өөредилге болгаш культура – национал бот-тодарадылганың үндезиннери» ажилчын бөлүктүн удуртукчузу Галина Агбаан, «Ниитилел болгаш эрге-чагырга» ажил-

чын бөлүктүн удуртукчузу Ирина Бузмакова, «Арга-арыг камгалалының болгаш экология айтырыгларына хөй-ниити мониторингизи» бөлүктүн координатору Галина Галацевич, «Шын болгаш ажыктыг экономика» ажилчын бөлүктүн удуртукчузу Мergen Санчай-оол, «Амыдыралдың шынары» ажилчын бөлүктүн удуртукчузу Долаана Оюн дыңнадыглары кылган.

Ук конференцияга ажилчын бөлүктөрүнүн удуртукчуларының дыңнадыгларына хамаарыштыр санал-онал солуккан соонда ревизия комиссиязының болгаш регионалдыг штабтың чаартыган составын бадылап, Россияның улусчу фронтунун шуулганына киржир делегаттарны соңгаан.

ХАКАСИЯНЫҢ КАМГАЛАКЧЫЛАРЫ БАЙ-ТАЙГАДА

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл суурунда малчыннарга дуза кадарыбиле Россияның ОБЯ-зының Тыва Республикада кол эргелели күштерни мөөңөштирген.

Абаканның девискээринде тургускан Россияның ОБЯ-зының Мурнуу-Сибирьниң дилеп-тивар камгалал бөлүүнүн камгалакчылары болгаш Кызыл хоорайдан база бир бөлүк тускай техникалыг Кара-Хөлде чеде берген. Аш-чем болгаш эм-таң аймаан малчыннар кыштагларына чедиреринге, ол черлерге чедер оруктарда харны аштаарына база ол ышкаш аарыг кижилерни көжүреринге

29 камгалакчы, 19 тускай техника хаара туттунган.

«Оперативтиг хөдөлүшкүнерге ОБЯ-ның бөлүктөрү эрге-жок чугула херекселдер-биле дериттинген болгаш малчыннар кыштагларының шуптузунга чедери-биле аңгы-аңгы угланышкыннарга чардынган. Чартыктаан кижини азыраарыбиле ооң төрөлдөрүн болгаш аш-чем, эмнер аймаан бистиң бөлүүсү чедирген. Чедери берге кыштагдан Кара-Хөлче школары оолду эккелген» — деп, Россияның ОБЯ-зының Тыва Республикада кол эргелелиниң начальниги, иштиги албанның генерал-майору Андрей Назаров тайылбырлаан.

«АМЫ-ТЫННЫ КАМГАЛАП ӨӨРЕН!»

Ноябрь 13-18 хүннеринде Кызылга «Амы-тынны камгалап өөрени!» деп төлевилелдин таныштырылгасы болуп. Аңаа Тыва Республиканың Чазааның болгаш Администрациязының төлээлери, өөредилге, культура, спорт албан черлеринин удуртукчулары болгаш ажилдакчылары, хөй-ниити организацияларының төлээлери база ол ышкаш эң улуг бүдүрүлгелеринин удуртукчулары киржир.

Ол хүннерде 25 башкылар, эмчилер, культура болгаш спорт ажилдакчылары, ол ышкаш

ХК болгаш ОБ талазы-биле өөредилге төвүнүн специалистери баштайгы дуза чедирер талазы-биле 40 шактын өөредилге курстарын эртер. Шылгалдаларны чедишкенин дужааган түңнелдери-биле киржикчилер сертификаттарны алыр.

Ноябрь 17-де регионга төлевилелдин байырлыг ажыдышкынына республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол, Россияның ОБЯ-зының Сибирьде регионалдыг төвүнүн начальниги, иштиги албанның генерал-лейтенанты Сергей Диденко, Россияның ОБЯ-зының дүрген психологтуг дуза төвүнүн директору Юлия Шойгу киржир.

«РОССИЯНЫҢ СТУДЕНТИЛЕР ДАҢГЫНАЗЫ-2016»

Ноябрь 15-те Ставрополь хоорайга Бүгү-россия чергелиг «Россияның студентилер даңгыназы-2016» 10-гу юбилейлиг мөөрейниң төңчү чадазы болуп.

Тиилекчинин оваадайы дээш бүгү чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан 40 ажыг чараш кыстарында киржип чеде берген. Тыва Республиканы Тываның күрүне университетинин студентизи Чимис Монгуш төлээлээр. Чимис төрзүн Тыванын болгаш университетин төлөптиг төлээлээринге бүзүрөп турар,

чүге дизе ол чараш кыстар мөөрейлеринге чаңгыс звес удаа киржип турган болгаш, ол талазы-биле хөйүн билер. Бичиизинден-не танцы-самга сонуургалдыг болганы «Эдегей» деп танцы бөлүүнче кирер арганы берген. Ол Сочи Олимпийжи оюннарның ажыдышкынына, түрк чоннарның «Turksoy» фестивалына, ол ышкаш Казань хоорайга Бүгү-россияның Студентилер чазы деп фестивалга киржип турган.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

● Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС ЧАРАШ БОЛЗУН ДЭЭШ.

Эрткен неделяда Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының 36 дугаар элчег чок сессиязының хуралы болуп эрткен.

Хуралга бир дугаарында «2017 чылда болгаш 2018 база 2019 чылдарның планын үезинде «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунун бюджетинин төлевилелин өөренип көөрүнүн онзагайларының дугайында», ийи дугаарында найысылалдың чингине планының төлевилелин чугаалашкан.

Бир дугаар айтырыг талазы-биле онза шүгүмчүлелдер-даа, немелделер-даа чок болган болза, ийиги айтырыг хуралдың киржикчилеринин онза сонуургалын, хөй-хөй саналдарны, чөрүлдээрни үндүрген.

Эң кол чөрүлдээ ооң хуусаазы. Документиде айтыканы 2020 чылга чедир. А төлевилээн тудугларның чуруктары оларның ол хуусаага чедир туттунарының чигинчин бадыткап турар. Хуралдың киржикчилерин найысылалдың төп кезээ, эрги чуртталга оран-савалары дүвүредип турар болза, ол төлевилелде хоорайның

төвү кончуг чараш болу бээрин көргүзүп турар.

Чингине план дээрге ырадыр көргөн төлевилел-ле болгай. Ооң хуусаазын 2020 чылга чедир айтып турары база бо хуусааның дургузунда ында төлевилээн тудугларны ажыг-лалга кириери канчап-даа болдунмас.

Найысылалда 500 квадрат метр черде 10 садыг төптери бар, а ооң кырынга база 3 садыг төвү туттунуп турары хуралдың киржикчилеринин дүвүрелин оттурган.

Кызылдың мэри Владислав Ховалыг: «Төлевилел дээрге бо таварылгада санал-дыр. Ноябрь төңчүзүнде ону база катал өөренип көргөш, ол квадрат метр шөлге чүнү тударыл дээн ышкаш капсырылгасы-биле кады төңчү хевирин кириер. Мен бөгүн чалаттырган хүндүлүг аалчыларның санал-оналын база дыңнаксап тур мен. Болур болза, сөстен берип көрүңер» — деп демдегледі.

Куш-ажылдың хоочуну Г.Ч. Ширшин совет үеде чингине планын, хоорай тудуун чорудуп турганы-биле чыылганнарны таныштыргаш, кандыг хемчеглер

ап чорударын саналдаан.

ТР-ниң Дээди Хуралы депутаты Алдын-кыс Ко төлевилелдин катал өөр көөр хире талаларын айт ол чүгге найысылалдың а республиканың онза со-ужур-дузалыг айтыры-ынчангаш катал ажылда-чүнү өөренип көөрүн сүмел

Хуралдың түңнелинде төлевилелди чедир ажы кылыр, депутат бүрүзү бод округунда культура тураска болур объектилерниң даңы тургузар, дараазында хү декабрь айда болур дээ дугурушкан.

Холумда төлевиле көргөш, найысылалывы мындыг чараш болур кыл көрүп турар-дыр деп ишти өөрүп көрүп олурдум. Ынча-даа хоорай хамаанчок а бөдүүн кижиге безин чараш луру каш акшага дүжер ий Найысылалга хамаарыш ол сая-сая акшалар бол Ону кайыын алыры? Ынча гаш архитекторларга чарынчалза-даа боттаны бе дег төлевилелдерни кылы күзеп каалы.

Айлаң ДАРЖ

● Бай-Тайга кожуунда

МАЛ БАЖЫН ЭВЭЭЖЕДИР ЭВЕС, А КАМГАЛААР

Бистиң республика-выстың кол экономика-зының бирээзи мал ажил-агыи болгаш Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожуун-нарда онза байдал төп эрге-чагырганың улуг кичээнгейин хаара туткан.

Кожуунда ажил-агыиның амгы үеде байдалының дугайында Бай-Тайга кожуунун Баштыңы – Төлээлекчилер хуралының даргазы Сергей Салчак-биле чугаалаштым. Ооң чугаазы-биле алырга, кожуунда ниитизи-биле 276 малчын коданнарда 141 824 шээр мал, оларның иштинде 67537 төрүүр мал, 14 муң ажыг бода мал, 4 муң чыгы чылгы мал бар. Бо хире хөй малды, мындыг берге байдалда кышты ажырып алыры нарын айтырыг. Бо чылын мал чеди белектээринин планы кожуунга 104 хуу күүсеттинген. Ынчалза-даа ол белекеттинген мал чеди амгы онза байдалда чүгле ийи ай дургузунда чедер деп специалистер санаан. Ынчангаш аңаа немей мал чедип садары-биле Хакасияның фермер ажил-агылары-биле дугуржулга кылыры планнаттынган.

Улуг хар чагган соонда, баштайгы хонуктарда Тываның Чазааның Даргазының оралакчызы Байбек Монгуш Бай-Тайгага келгеш, 2-3 хонуктар дургузунда чонну нарын байдалдан уштурунга дузалашкан. Ооң соондан Автоорук эргелелиниң начальниги Диңмей Балбан-оол, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Маргарита Чүлбүм, Тываның көдээ ажил-агы сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Эртине Данзы-Белек, Тываның кадык камгалал сайыды Орлан Донгак дээш оон-даа өскелер дуза кадары-биле келгилзэн.

Эки чүүл, чамдык кыштагларда соталыг харылзаа барындан албан-черлеринин ажилдакчылары малчыннар-биле харылзаа

үспейн турар. Чедери нарын черлерде турар малчыннарны бирги херекселдин аш-чем барааннары-биле хандырып турар. Малчын коданнарже орук изээринге, малды одарладыр черлерни аштаары-биле хуу машина-техникалыг чонну база эвилелдзэн. Олар черле чажам дивейн, күзелдип-биле малчыннарга дузалажып турарын демдеглевес аргажок.

Улуг харның аарындан күрү-нениң «Бай-Тал» унитарлыг бүдүрүлгениң ажил-агыларында 3 кыштаг бузулган таварылга база бар. Ынчалза-даа ук ажил-агыиның директору Кызыл-Кат Николаевнаның удуртулгасы-биле малчыннарга дүрген дузаны чедирип, кажаларның септелгезин дарый кылган. Ук бүдүрүлгениң коданнарының мал бажын чидирбес дээш, суму болгаш кожуун чагыргалары чогуур хемчеглерни чорудуп турарлар.

Бир-ле дугаарында «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Инек – чемгерикчи малым» деп губернатор төлевилелдеринин киржикчилеринин кыштагларынче оруктарны аштаан. Чүге дээр-ге төлевилелдин киржикчилери арга-дуржулгасы эвээш аныяктар болгай, мындыг байдалда кандыг хемчеглер чорударын билбейн барып болурлар.

Бо хүннерде Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада кол эргелелиниң начальниги, иштиги албанның генерал-майору Андрей Назаровтун удуртулгасы-биле бөлүк камгалакчылар Кара-Хөл суму-зунда малчыннарга дуза кадары-биле ажылдап турар. 29 камгалакчы харга болгаш кадыр-берт оруктарга чоруур техникалар дузазы-биле ырак-кы малчыннарга аш-чем, эм-домну чедирип берип турарлар. Оон аңгыда Мурнуу-Сибирьниң камгалакчыларының дилеп-ты-

вар бөлүү база боттарының кай техниказы-биле кады кел Амгы үеде ниитизи-биле кыштагының 168-и ашталган Бүдүн кожуунда хар аштаа-биле 29 техника ажылдап тур

Чамдык хуу малдыг чон у харның хайы-биле кыш ажа берге мал-маганын эвээж дээш чиик өртекке садып элзэннер. Ол чорук кожуун улуг когаралды чедирип бол. Бо таварылгада кол-ла соруг мал бажын эвээжедири звес камгалап алыры болур ужуру Малды каш-каш чылдар иш азырап, өстүрүп алыры ам эвес болгай. Ынчангаш бо т-лазы-биле айтырыгларны т черниң эрге-чагыргасы ба өөренип көрүп турар.

«Москвadan келгеш, бир-дугаарында кожууннар-бы видео-харылзаа таварышты чугаалаштым. Барыын кожуун-нарда кылын харның чагган нарын айтырыг, ынчалза-даа ону ишттирилээр аргавыс бар. Кол чүүл – чогуур хемчеглер үе шаанда чорудуп эгелзэн ден нарын байдалдан ушту нар аргалыг болган бис. Ту черниң эрге-чагыргасы кышты бүрүзүнче чедип, оларга дары дузаны чедирер ужурул. Ынча-гаш Кара-Хөлче ам-даа немей 3 бульдозерни, 3 «Урал» авто-машинаны база кывар-чаа материалды немей чорудар бис. Малчын ажил-ишчилерни дем-кип, оларның мал-маганын чидириг турбазы-биле ал чорудар хемчеглерни Тываның көдээ ажил-агы сайыды хүлээлгезин алган. Ынчангаш чеже ажыг-агыи, кайы хире мал чеди херегин санап, түңнээр херек Ажил-агыи уламчылап, өскө кожууннарны база хайгаарал-га алыр ужурул бис» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол интернетте бодуучу блогунда бижзэн.

Сайсуу ХЕРТЕК.

чоокта чаа ТКУ-нун Колхозная кудумчузунун 125 ду-
гарлыг бажынында чаа корпусунун хуралдаар залында
республиканын Инженерлер ассоциациязынын дээди
чөвүлелинин хуралы болуп эрткен. Хуралдың ажылында
ТР-нин Чазанын Даргазынын оралакчылары А. Брокерт,
М. Туев олардан аңгыда, республиканын яамы, ведомство-
ларындан чалаткан төлөөлөр киришкен.

Хуралды Инженерлер ас-
сациязынын дээди чө-
вүлелинин даргазы Карим
Саган-оол ажиткаш, хүн
ырынга 4 чүүл айтырыг-
сайгарып чугаалажырын
алдаан: 1. Республиканын
болгаш ведомстволарын-
жылдааш, кирип келгени
евилелдерге экспертиза
удары-биле Инженерлер
ассоциациязынын кежигүнненин
ар аайы-биле секцияларга
аарынын дугайында. 2. Тех-
тиг тускай эртемниглерниң
иг-мергежилниң професси-
п стандарттарга дүгжүрүн-
аарыштыр аттестация эртки-
ниге белеткел хемчеглериниң
ийинде. 3. Республика девис-
ринде турар малчын тур-
тарга хүн энергиязы-биле
лдаар станцияларнын мас-
ыг ажылгалын шиңгээдип
рынын оруктары. 4. Кы-
хоорайнын девискээринге
рны хирлендирбези-биле
талга бажынарнын чылыг-
е хандыраарынын альтерна-
тив хевирлерин шиңгээдип
рынын оруктары.
ирги айтырыг талазы-би-
ыңнадыгы К. Саган-оол
гаш, республиканын Ин-
ерлер ассоциациязынын

дээди чөвүлелинде 25 кежигүн
бактаап турарын чугаалааш,
республиканын экономиказынын
адыр аайынче беш секция-
га оларны хуваарын санал-
даан. Ол дээрже «Энергетика,
харылзаа, чуртталга-коммунал
ажыл-агыи (ЧКАА)», «Көдээ
ажыл-агыи, арга-арыг ажыл-
агыи болгаш экология», «Орук-
транспорт комплекзи», «Тудуг»,
«Үлетпүр» секциялары болур.

Чөвүлел кежигүннени санал-
биле чөпшээрешкен соонда,
тус-тус секцияларнын удуртук-
чуларын сонгаан. «Энергетика,
харылзаа, чуртталга коммунал
ажыл-агыи» секциянын удур-
тукчузунга ТКУ-нун «Хоорай
ажыл-агыи» кафедрасынын
эргелекчизи, доцент, техниктиг
эртемнерниң кандидаты Алдын-
кыс Дадар, «Көдээ ажыл-агыи,
арга-арыг ажыл-агыи бол-
гаш экология» секциязынын
— көдээ ажыл-агыи сайыдынын
оралакчысы Дмитрий Долгопо-
лов, «Орук-транспорт компле-
киси» секциянын — өөредилге
комбинатынын директору Сер-
гей Белоусов, «Тудуг» секция-
зынын — ТКУ-нун профессору,
техниктиг эртемнерниң доктору
Борис Кара-Сал, «Үлетпүр»
секциязынын удуртукчузунга Ев-

гений Лавренов олар соңгуткан.
ТР-нин Чазанын Даргазынын
оралакчысы А. Брокертти Инже-
нерлер ассоциациязынын дет-
кимче чөвүлелиниң кежигүнүн-
гаңгыс үн-биле сонгаан.

Хуралдың ийги айтырынын
талазы-биле ТР-ниң Күш-ажыл
яамызынын килдис эргелекчи-
зи Чечек Яндак илеткел кыл-
гаш, күш-ажыл хоойлузунда
өскерилгелерге хамаарыштыр
делгереңгей тайылбырны берип,
айтырыгларга харыылаан.

ТР-ниң көдээ ажыл-агыи
сайыдынын оралакчысы Дмит-
рий Долгополов хуралдың үшкү
айтырынга хамаарыштыр
дыңнадыг кылгаш, республика
девискээринде амгы үеде ни-
тизи-биле 2843 малчын турла-
лар барын, оларнын иштин-
ден 1669 кыштаг-биле соталыг
харылзаа ажылдап турарын,
электри чыры-биле хандыр-
тыгган кыштаглар бар-даа бол-
за, малчыннарнын хей кези
караңгы черде чурттап олурарын
хараадал-биле демдеглээн.

Сөөлгү үеде хүн энергия-
зынын күжү-биле ажылдаар
бичии хемчээлдиг электри стан-
цияларын Россиянын чамдык
региондарында, Моолда калбаа-
биле ажылдап турарын массалыг
информация чепсектеринде
бижи, көргүзүп турар. Оларны

• ТР-ниң Инженерлер ассоциациясында

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ ӨӨРЕНИП КӨӨР

кандыг-даа кадыр-берт, орук-чи-
рии чок черлерге кылып ап болур
дээрзин чижектер бадыткап
турар. Чижээ, Таңды кожуунун
Балгазын девискээринде Бал-
дырганныг деп черде чурттап
олурар Прай-оол Ензак, Кызыл
кожуунун Кур-Чер суурнун чоо-
гунда чурттап турар малчын Каң-
Демир Куулар бо хевирлиг бичии
станцияларны кыштагларында
ажылдап турарлар.

Шыдал-быралыг кижилер
электри станциязын боттары
саткаш, эптеп кылып ап турар.
А акша-көпөөк чок кижилер кан-
чаарыл? Акшаландырышкын
айтырын канчаар шиитпир-
леп болурул? Көдээ ажыл-агыи
яамызынын специалистериниң
санап турары-биле алырга,
хүн энергиязы-биле ажылдаар
станцияларны өскээртен са-
дып алырынын орнунга, ону
республикага бүдүрерин
шиңгээдип алыр болза, чарыг-
далдар эвээш болур. Бо та-
лазы-биле Россиянын эртем-
нер академиязынын Сибирь
салбырынын Тывада эртем-шин-
чилел институтунун эртемден-
нери-биле ажылды эгелей бер-
ген бис дээрзин ол дыңнаткан.

Дараазында РЗА-нын Сибирь
салбырынын Тывада эртем-шин-
чилел институтунун биче эртем
ажылдакчызы, инженер-метал-

лург Григорий Монгуш амгы үеде
институттун ажылдап кылып ту-
рары хүн энергиязы-биле ажыл-
даар электри станцияларынын
алды хевир-биле таныштырган.

«Кызыл хоорайнын девискээ-
ринге агаарны хирлендирбези-
биле чуртталга бажынарнын
чылыг-биле хандыраарынын
альтернативтиг хевирлерин
шиңгээдип алырынын оруктары»
деп илеткелди ТКУ-нун доцен-
тизи, техниктиг эртемнерниң
кандидаты Алдын-кыс Дадар
кылган. Ооң соонда санал-онал
солчуушкуннары болган.

ТР-ниң Чазаа биле ТР-ниң
Инженерлер ассоциациязынын
аразында Дугуржулга езугаар
яамы болгаш ведомстволарнын
адырлар аайы-биле кирип тура-
ры төлевилелдеринге экспертиза
чорударда, республиканын Инже-
нерлер ассоциациязынын дээди
чөвүлелиниң чөпшээржилгезин
ыяап-ла алган турарын, тускай
эртемниглерниң билиг-мергежи-
лин бедидер төптү ажыдарында
хамаарыштыр санал-оналдарын
кирип, яамы, ведомстволар
биле кады өөредилге албан
черлериниң сургуулдарынын
ортузунга профессионал угла-
нышкынныг ажылдарны док-
таамал чорударын хуралдың
шиитпиринде айткан.

Даш-оол МОНГУШ.

угула айтырыг

«ЧЕДЕР» ЧЕРЛЕ КАЖАН АЖЫЛДААРЫЛ?

Тывада чүгле ийи курорт бар: «Чедер» биле «Үш-Белдир».
Ийи бар» дээрже ам шын эвес, «Чедер» ажылдавастандан
ээр үш-дөрт чыл чедип турар. Бойдустун чайгаар бүткен
айгамчык онза эм шынарлыг черлеринде ийи борбак курорт
үргүзүп алгаш, мынчага чедир оларны үениң негелдезин-
е дүүштүр чаагайжыды сайзырадып шыдавайн тур бис.
«Үш-Белдир» ындыг-ла ыйнаан, чедери берге, бедик тайга
ртузунда курортче агаар оруу-биле улуг чүкк чедирлип,
өй тудуг-суур кылыр арга чок. Чеже-даа ындыг болза,
епшилгениң бедик сайзыралында ямбыладып амдажы-
аан кижилер чай келирге-ле, ынак курортунга кызып чедип,
ыштанып, кадыкшылын быжыглап ап турар. А «Чедер»?
ызыл хоорайдан 45-ле километр черде чыдар курортувус
анчап сандарап, банкротталып калды?

о айтырыг чүгле мени эвес,
Тываның чонун дүвүредип
ры чугаажок. Ол хамаан-
соңгаартан кээп, хөлдүн
ажынга эмненип турган
лер безин курорттун дүжүп
анынга хараадап турарлар.
аа-Бажы суурдан «Шын»
ннун хоочун бижикчизи
ак Кара-Сал редакцияже
ткан чагаазында «ТР-ниң
анын Даргазы Ш.В. Кара-
ан, республикада социал
алал фондузундан, кадык
алал сайыды Орлан Дон-
н «Чедер» курортун катап
дадыр дээш боттук хем-
ер алырын дилеп тур мен»
ижээн.

рорттун дүшкениниң төө-
истеп, тодарадып келир-
ындыг болуп турар. 2013
ын сентябрь 24-те Тыва
убликанын Арбитраж суду
орт «Чедер» күрүнениң
арлыг бүдүрүлгезиниң ха-
рап батканынын ужун бан-
кылдыр санааш, ажык аук-
садыглаашкынче үндүргөн.
рот болганынын хоойлу-
зугаар конкурс чарлаарга,
най Владивосток хоорай-
дун боду таарыштырар

«Объединение» деп хуу орга-
низация ойнап алгаш, курортка
түр када эргелекчилээр төлээзин
томуйлаан. Ол түр эргелекчи Па-
вел Юрьевич Москаленко күрүн-
е бүдүрүлгези турган курорттун
өре-ширелерин кандыг-даа ар-
га-биле төлээр, банкрот болуп,
кризистелип турган үезинде
ону ээлеп хайгаараар ужурулуг
турган. Банкрот болу бергенде,
баштай харын күрүнениң тала-
зындан ону садыглажылгаже
саарып чорутпас дээш, акша-
хөреңги үндүрүп берип, бичии
оралдашкан-на хевирлиг. Оон
чүү-даа бүтпээн.

Ооң соонда 2014 чылдың
август 15-те «Курорт «Чедер»
КУБ-ту «Инвестстрой» деп кызы-
гаарлаттынган харысалгалыг
ниитилелдин чингине директору
Леонид Доржу садып алгаш, чаа
эззи апарган. Эге дээрзинде
курортту диргизер дээш, ол ке-
зек хөдөлгөн-не хевирлиг. Вла-
дивосток хоорайдан демги-ле
хуу фирманың төлээзи түр када
эргелекчилеп турган үеде курорт
шуут сандараан болган. Бажың-
балгаттын соңга-хаалгазы-даа
өңгейип калган, дээвирилери-
даа чок, тудуг ыяштарын, насос,

унитаз, ванна, мотор дээш, киж-
апкы дег чүве бүрүзүн дажыглап
аппаргылаан. Кайнаар, кым оор-
лап дажыглап турганы билдин-
мес, таңныыл кижилер та кая
турган чүве. Түр эргелекчиге ол
үеде 5,5 млн. рубльди үндүрүп
берип турган, ынчалза-даа аңа
бичии-даа септелге кылдын-
маан болган. Мынча көвей акша
кайнаар киргени тывызык болуп
арткан.

Түр эргелекчинин соонда
келген Леонид Доржу бодунун
«Инвестстрой» деп тудуг орга-
низациязы-биле баштай-ла кол
корпустун болгаш котельнаянын
септелгезин кылып эгелээн. Ын-
чан ооң чугаалап турганы-биле
алырга, чүгле аңаа безин 6-7
млн. рубль херек турган. 2014
чылдан чаа бүдүрүлге чери азы
өске организация апар «Чедер»
курортун эде бүрүткедириниң
документациязын кылдырты-
рынга чартык чыл чыгыы үе
негеттинерин, ооң-биле черге-
лештир чедиртинген когарал
дээш Леонид Доржу судтажырын
дыңнаткан.

Күрүн-е бүдүрүлгези турда,
«Чедер» Тыва Республиканың
чер болгаш өңчү яамызынга
хамааржып турган, ол ышкыш
курортка эмнээшкын талазы-би-
ле Тыва Республиканың Кадык
камгалал яамызы харыылап
турган. Күрүнениң адындан
чоруп турар бо ийи яамыга
курорт амгы үеде шуут хамаа-
рылга чок апарган, өскээр чу-
гаалаарга, «Чедер» күрүнениң
эвес болгаш ооң салым-хуузу
хуу эззи билир. Ооң чаа эззи
Леонид Доржу-биле ужуражып
чугаалажыр бодаан оралда-
жышкыным бүтпээн, бодунун

телефону «харылзаадан ырак-
та» дээр, «Инвестстрой» деп
организациязынын телефону
харыылапас боор чорду, ону
тып чадап каан мен. Амгы
үеде судтун доктаалы-биле ку-
рорт «Чедерге» хамаарыштыр
Иштиги херектер яамызынын
экономикай аыыл чок чорук
болгаш коррупцияга удур эр-
гелели истелге хемчеглерин
чорудуп турар, артып калган
өңчү-хөреңгизинге дээп болбас,
хоругдал адаанда.

Истелге доозулбаан шаанда
курортту септеп чаартыры бол-
дунмас, оон аңгыда катап тургу-
зуушкунун чорударында, тудуг-
суурун кылырынга та кайы хир-
е херек. Чаа эззиниң курортту
катап тургузарында четчир хир-
акша-хөреңгизиниң байдалы
та кандыг. Ынчангаш курорттун
долу күш-биле катап ажылдап
эгелээринге чедир та чеже үе,
та чеже күш негеттинер чүве.
Дорту-биле чугаалаарга, келир
2017 чылда ажыттына бээр
чөгөнчиг хире, а ооң соонда кайы
чылда дирлип кээр билдинмес.
Ол ам «Чедериниң» эззи Лео-
нид Доржудан хамааржыр. Ам
дээрзинде курорттун банкрот
болуп боогдалып калганынга,
эт-севи, тудуг-сууру, септелге-
чаартылгазынга берген мил-
лион-миллион акшалары кай-
наар киргенинге хамаарыштыр
сайгаржырынга өйлөшкен деп
болур.

«Чедер» курорт бүдүн чыл
иштинде, чай-кыш чок ажылдап
турганын билир болгай бис.
Кадык камгалал яамызынын
дыңнады-биле, ол чыл дургу-
зунда 3 муң ажыг кижини хүлээп
аптар турган. Сөөлгү ажыл-

дааны 2013 чылда 11 млн. рубль
орулгалыг болган. Ынчалза-даа
бюджеттен дашкаар фондулар-
же дадырлар кирилдезинге
база акша-шалың, үндүрүлгелерге
7-8 млн. рубль өрелиг апарган.
Банкрот болгужеге чедир ооң
өрези 10 млн. рубль ажыг кыл-
дыр чыгылы берген. Күрүнениң
унитарлыг бүдүрүлгези кылдыр
санаттынып турза-даа, курорт
бот-орулга-чарылгалыг орга-
низация болуп турган. Өскээр
чугаалаарга, ооң орулгазы кол-
дуунда путевкалар өртээнден
кээп турган байдалдыг. Ам ону
сактып, эрткен-барганын копта-
рып, бюджеттиң миллионнары
кайнаар киргенин тып чадап,
күрүнениң талазындан ол-бо
яамы, түр эргелекчи буруулуг ди-
жип, чууй кажырга-даа, оон чүү
үнерил, хайлыг чүве, харалаан,
онза курортувусту холга тудуп
чадап, сайзырадып шыдавайн,
сандарадып, буурадып алган-
дыр бис.

Ам кол-ла айтырыг — «Чедер»
курортту канчап катап тынгарып
алырыл, каян ол ажылдап
эгелээрил? Оон башка Тывага
артып калыр ужурулуг орулга
Саян артынын санаторийле-
ринче чоруп тур. Ында малгаш
Чедер хөлдүн езулуг эм малга-
жынга чедер эвес. Адында безин
«эмнээшкын чедер» дээн утка
кирип турар. Чанывыста чыдар
кайгамчык эм малгаштыг, эм дус-
тук, эмнээр шынарлары делегей
чергелиг сурагыл курорттарга
деңнежип турар «Чедер» каян-
на дыштаныкчыларын хүлээп
ала бээр ирги? Бо айтырыгга
харыы ам дээрзинде тывыл-
байн турар.

Надежда ЭРГЕП.

● Бөгүн — Тыва адвокатура хүнү

АДВОКАТ МӨГЕ

Республиканың күрүне архивиниң шынзылгазы езугаар Тываның адвокаттар коллегиясы 1944 чылдың ноябрь айда тургустунган. Ынчангаш республиканың адвокаттары ол хүнү 1999 чылдан бээр ноябрь 15-те демдегледип, Тыва адвокатураның хүнү кылдыр санап турар бис.

Тыва адвокатураның хоочуну, «Россияның хүндүлүг адвокаты» аттың эдилекчизи, мөге Өлзей-оол Ооржактың дугайында бижикседим. Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич школачы үезинден-не спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге хандыкшып, мячилиг хоккей, хол бөмбүү, эң ылаңгыя хостуг хүрешке, самбога мергежи, республика болгаш оон дашкаар ССРЭ чергелиг хей маргылдааларга кирип чораан. Онзалап демдегледип каарым, совет шагда «Шын» солунун Тиилелге хүнүнге турскаадып чылдың-на май 9-та эрттирип турганы тыва хүреш маргылдаазынга, май 1-де, Наадым үезинде тыва хүреш маргылдааларына шүглүп, үжүүрлежи, шаңналдыг черлерни чаалап ап чорду. Тыва хүреш маргылдааларына киржиринче чалаткан кончуг шыырак, ат-алдарлыг моол мөгелерни октап чораан тыва мөгелерниң бирээзи Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич. Ол мырыңай 64 харлыында 50 хардан өрү назылыг республиканың эң шыырак мөгелериниң хүрежинге үшкү черни ээлеп, аныяк-даа, хоочун-даа мөгелерге спортка хандыкшырының үлегерчижээ болду.

Өлзей-оол Ооржак 1974 чылда Томскиниң Күрүне университетиниң юридиктиг факультетин дооскаш, Тываның профэвилелдеринге юристеп

ажылдап чораан. 1987 чылдан Тываның адвокаттар коллегиясының база ССРЭ-ниң Адвокаттар эвилелиниң кежигүнү, оон бирги съездизинге кирип турган.

Барык 30 чыл иштинде Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич Ооржак адвокат хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, та чеже кижиниң эрге-ажыын камгалап, албан-организацияларның сонуургалын судтарга төлээп келген чүве.

Өлзей-оол Самбыл-Норбуевичниң өөнүн ишти хоочун эмчи Надежда Айыр-Санааевна. Олар оолду, кысты өстүрүп кижизидип кааннар. Ажы-төлүнүн кайызы-даа дээди эртемниг. Уруу Томскиниң күрүне университетинде даштыкы харылзаалар кафедрасының улуг башкызы, студентилерге япон дылды башкылап турар. Оглу Кызылда экономист, банк ажилдакчызы. Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич 3 харлыг Артемуң кырган-ачазы.

Тываның адвокаттар хүнүбиле Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич Ооржакка ажылынга чедишкенин, бодунуң байлак адвокат арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип чоруун күзөдим.

Мерген БАМБА,
адвокат.

● Хүннүн медээзи

ШИИТПИР КҮШ КИРГЕН

Бирги болгаш ийги каадында ойнаар автоматтар залдары ажилдап турар Московская кудумчузунда 17 дугаарлыг бажыңның турар чер участкагун «садыг» кылдыр тускай сорулгалыг ажыглаарын хүлээндирер дугайында чер участогунун ээзинге хамаарыштыр Кызылдың мэриясының кириген хомудалының талазы-биле Кызылдың хоорай судунуң шиитпири күштүг болуп кирген.

Хоорай чагыргазының билдиришкенин суд хандырып, хомудал кирикчизиниң негелделерин 6 ай дургузунда күүседирин харыс салга хүлээкчизинге дааскан.

Кызылдың хоорай судунга сайгарып көөрү-биле бо хүнде мэрияның Хоойлу-дүрүм хандырылганың талазы-би-

ле эргелелиниң юристери аңаа демей ийи хомудалды кириген. Оларның бирээзи болза хоорайның төвүнде «Ажаалга» банкызының артында турар бажың. Ол оран-саваже дүн-хүн дивейн көвей кижип, ында чыгып турар дугайында медээлер чурттап чондан чаңгыс звес удаа кирген. Айыттыңан оран-савада хоойлуга удур ойнаар автоматтар залын организастап ажитканы дээш, РФ-тиң Истелге комитетиниң Тыва Республикада эргелелиниң Кызыл хоорай талазы-биле истелге килдизи көзөмчө херзэн оттурган.

Полицияның медээлерибиле хоорайның девискээринде хоойлуга удур ойнаашкын чорудулгазы организастап турар 20 ажыг чер участогу тодараткан.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫЫШКЫНЫ
Тыва Республиканың девискээринге «Чуга дош» операцияны эрттирериниң дугайында

2016 чылдың ноябрь 7 № 415-р Кызыл хоорай

Россия Федерациясының Суг кодекзинге, Тыва Республикага биче хемчээлдиг судноларны эжиндирер суг объектилерин ажыглаарының дүрүмнеринге болгаш 2007 чылдың июль 14-те Тыва Республиканың Чазаның №738 доктаалы-биле бадылааны сугга кижилерниң амы-тынын камгалаарының дүрүмнеринге дүүштүр база кышкы үеде Тыва Республиканың девискээринде суг объектилеринге кижилерниң айыыл чок чоруун хандыраар сорулга-биле:

1. 2016 чылдың ноябрь 15-тен 2017 чылдың апрель 1-ге чедир Тыва Республиканың девискээринге «Чуга дош» профилактиктиг операцияны эрттирер.

2. Тыва Республиканың Хамааты камгалап, онза байдалдарда чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының база сугларга айыыл чок чорукту хандыраарының талазы-биле агентилели, Россияның ОБЯ-зының Тыва Республикада Кол эргелели Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының чагыргалары-биле (дугуржулга езугаар) кады:

«Чуга дош» операцияны эрттирип турар үеде суг объектилеринге кижилерниң айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле профилактиктиг үнүүшкүннерни организастаар; республиканың ниити өөредилге организацияларынга профилактиктиг байдалдыг кичээлдерни болгаш беседаларны эрттирер;

кижилерниң суг объектилеринге айыыл чок чоруун сагырының талазы-биле сагындырыг-профилактика материалдарын массалыг информация чепсектеринге парладырын организастаар.

3. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының чагыргаларына 2016 чылдың ноябрь 25-ке чедир дараазында ажилдарны кылырын сүмелээр; айыыл-халап дугайын сагындырып турар, а олышкаш дошта-лы берген суг объектилериниң кырынче автотранспорттун бүгү хевирлериниң үнерин хоруп турар медээ демдектерин хемнер болгаш хөөлбектер эриктинге

тургузарын;

дошту кырлап кежер болгаш кижилерниң дош кырынче хөйүбиле үнер черлеринге дежурныйлаашкыннарны ОШАЧКИ органны-биле кады организастаар; чөлшээрвезин дош кежиглерни ажыглаарын, автотранспорттун суг хөөлбектериниң доштарыңче хөйүбиле үнер чоруун болдурбазының талазы-биле дээштиг хемчеглерни алып болгаш доктаадып тургускан хоруушкуннарны сагып турарына контролду доктаамал чорудар.

4. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының административтиг комиссияларына сүмелээр:

кижилерниң амы-тынын камгалаарының дүрүмнериниң негелделерин хажыдып турар кижилерни илередириниң талазы-биле хемчеглерни 2016-2017 чылдарның ажил планынга кириер;

дош кежиглерге, кижилерниң массалыг-биле дош кырынче үнер черлеринге хыналданы Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының, Россияның ОБЯ-зының Тыва Республикада биче хемчээлдиг суднолар инспекциясының ажилдакчылары-биле кады организастаар.

5. Тожу, Каа-Хем, Кызыл болгаш Улуг-Хем кожууннарның муниципалдыг тургузулгаларының чагыргаларына сүмелээр:

кышкы үеде автотранспорт херекселдериниң болгаш чадаг кижилерниң кежери дош кежиглерин ажыглаарына белеткелди 2016 чылдың декабрь 20-ге чедир хандыраар;

муниципалдыг тургузугнуң девискээринде дош кежиглерге кижилерниң болгаш автотранспорт аймааның дош кежиг ажиттыңгыже чедир үнерин хораанын сагып турарына контролду организастаар;

айыыл-халаптарны болдурбазының болгаш оон уржуктарын чайладырының талазы-биле немелде хемчеглерни алып, а олышкаш муниципалдыг тургузулгаларының тус-тус девискээрлеринде дош кырында байдалдарны контролга доктаамал тургузар;

хемнерге болгаш суг хөөлбектеринге онза байдалдар болгаш айыыл-халап тургустунуп келге таварылгада оон тыттып кели уржуктарны чогуур үезинде чайладыры-биле адырлар яамылары болгаш ведомстволар-биле кады ажилдажылганы чогуу үезинде организастаар.

6. Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызы кышкы үеде суг объектилериниң айыыл чок чоруктун дүрүмнери сагырының талазы-биле профилактиктиг беседаларны болгаш кичээлдерни ортумах ниити өөредилге организацияларын өөреникчилериниң аразыг эрттирерин хандыраар.

7. Дош көжүп база дош доңу турар үеде айыыл чок чорукту дүрүмнерин сагырының дугайында профилактиктиг беседаларны ажилдакчылары ортузунга Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы, организас-эрге-хоойл байдалы хамаан чокка организациялар эрттирер.

8. Дош көжүп база дош доңу турар үеде хемнерниң болгаш суг хөөлбектериниң эриктинг балыкчыларның чыгыр черлеринге, дош кежиглерге болгаш чадаг улус кежер черлерге хыналданы организастаары Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының Россияның ОБЯ-зының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелинге сүмелээр.

9. Бо айтышкыны «Эрттирер хоойлу медээлериниң алба езузунун интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузуну сайтызынга кириер.

10. Бо айтышкының күнү селдезинге контролду Тыва Республиканың Баштыңының Администрациясының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының контрол-анализ департаментиниң контрол эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
А. ДАМБА-ХУУРАК

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ
Тыва Республиканың девискээринде турар арга-арыг фондузунун черлеринге өрт айыылының сезонунун 2016 чылда доозулганының дугайында

2016 чылдың ноябрь 7 №466 Кызыл хоорай

Россия Федерациясының Арга-арыг кодекзиниң 53, 82, 83 чүүлдеринге, 1994 чылдың декабрь 21-де «Өрттүн айыыл чок чоруунун дугайында» Федералдыг хоойлуга, 2011 чылдың июль 5-те Росарга-арыгның «Арга-арыгга бойдус өрттериниң айыылының классификациязын болгаш агаар-бойдустун байдалдарына хамаарыштыр арга-арыг өрттериниң айыылының классификациязын бадылаарының дугайында» №287 дужаалыга, 2004 чылдың декабрь 29-та «Тыва Республикага өрттүн айыыл чок чоруунун дугайында» Тыва Республиканың №1168 УХ-1 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринде турар арга-арыг

фондузунун черлеринге 2016 чылдагы өрт айыылының сезонун 2016 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп хагдыг деп санаар.

2. Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыының талазы-биле күрүне комитеди:

2016 чылдың декабрь 1-ге чедир 2016 чылдың өрт айыылының сезонунун түңнелдериниң анализин кылып, четпестерни чайладырының чурумун болгаш хемчеглерин тодарадыр;

2017 чылдагы өрт айыылының сезонунга белеткел ажилдарын чорудар.

3. 2017 чылдың март 1-ге чедир арга-арыгга өрттүн айыыл чок чоруунун хемчеглерин 2016 чылда күүсеткениниң анализин кылырын болгаш 2017 чылдагы өрт айыылының сезонунга белеткелдин талазы-биле

хемчеглерниң планын ажилдап кылырын арга-арыг участоттарына хөлезилеп турарларга сүмелээр.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Б.Н. Монгуш дагзыр.

5. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу» медээлериниң албан езузунун интернет-порталына (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунуң сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
А. ДАМБА-ХУУРАК

• Өөредилге адырында

• Хомудал дептери

«АДА-ЧУРТТУҢ КАДЕТТЕРИ-2016»

БАЛГАЗЫНЧЕ КӨРНҮП КӨРЗЕ

Суурларның социал айтырыглары

Тывадан тиилекчи команда.

Москвага ноябрь 1-5 хүннеринде «Ада-чурттуң кадеттери-2016» деп школачыларның спортчу оюну эрткен. Чыл санында турар оюннарда бо чылын Кызылдың гимназиясындан 10 школачы Тываны илеп киришкен. Россияның найысынга Мурнуу-Сахалинден эгелээш, Кура чедир бүгү чурттуң 27 хоорайындан оолдар, уруглар маргылдаага киришкен. Москва облазының Щелково районон орук шериииниң өөредилге төвүнге чыгыштыкыны биле кол маргылдаага эгелээш. Чыскаал белеткелинден аңгыда, күш-шыдалының эки белеткелин көргүзүп турар маңаары, турникке өрү тырттынары, автоматты часкаш чыыры) база уң Улуг дайынының төөгүзүн эки билер комитеттин даргазы Николай Патрика: «тер школазын кым эрткенил, ол кезээде кизи болур» деп демдеглээш. Ан барып киришкен уруглар эки белеткелден: ону хөй санныг шаңналдары турар. Команда дараазында Диплом-

нар-биле шаңнаткан: бирги черге «Бөлүккө маңаарына», «Өөредилге гранатазын октаарына», «Маңаарына», 2-ги черге «Өөредилге чепсезн часкаш чыырына», «Чыскаал ырызына» база 3-кү черге «Байырлыг маршка».

Ол ышкыш чыскаалга эки белеткел база спортчу болгаш чогаадыкчы чедишкенин дээш «Ада-чурттуң кадеттери-2016» деп VIII Бүгү-российжи школачыларның шериг-спортчу оюнунун киржикчилеринин аразындан ниити команданың 1-ги чери дээш Хүндүлел бижик-биле шаңнатканнар. Тиилекчи команданың составында: Чингис Куулар, Айхаан Шивит, Батый Эртине, Дагба-Серен Донгак, Ерлан Ондар, Амир Монгуш, Софья Усова, Аюми Дас-оол, Тензин Монгуш база командири Адыяа Кара-Сал кирип турар.

Уруглар оюннарда киржип каапкан, арткан хүннерде РФ-тин Кызыгаар шериииниң төп музейинге, Москвада Кремльдин Комендатурасында Президент полугунун тускай кезээнге база «Патриот» деп культураның болгаш дыштанылганың шериг-патриотчу парыгына четкеннер.

Бистиң корр.

Балгазын суурнуң библиотекасында улус номчуур солун-сеткүүл чогуңдан, библиотека арыг-силг-даа болза, ээнзиргей, куруг ышкыш сагындырар. Чогуң чоокку үелерге чедир «Шын», «Тувинская правда», «Улуг-Хем», «Башкы» сеткүүлдер база бичии уругларга тааржыр ном-дептер-даа кээп турган. Ам ыңдыг эвес.

Кызылга ийи-чаңгыс баарга, улуг-даа, аныяк-даа чогаалчыларның номнарын кудумчуларда делгеп, садып турар боор чорду. Ооң аразында тоолдар, тоожулар, ыры-шүлүк дээш, бичии улуска тааржыр-даа номнар бар. Бистиң бо библиотекка өскээр көжөр апарган хамаатылар номчуп каапканы эрги-даа, чаа-даа уран-чечен номнарын белекке берип турганын көргөн мен. Кызыл хоорайда библиотекалар каш-даа бар болгай, артык-шылдыг номнары бар болза, биске хайырлаан болза, эки-ле ийик.

Акша-тегериктин бергедээниң хараазы-ла боор, суурнуң ажилдап турган кудуктарының хөй кезин ажилдаас кылып каапкан. Арткан кудуктарның аразы дыка ырак. Суглап алырының бергеи аажок, улуг назылыг кырган улуска оон берге дээрзи билдингир.

Балгазынның школазы ол эргижирээш. Шаанда-ла, дуу вектин 50 чылдар үезинде туттунган

эрги ыяш школада хөй сургуулдар өөренип турар. Ол ышкыш эмнелгениң чыда эмнедир салбырын база дүжүрүп каапкан, бергедеп аараан, ырадыр чоруп эмчилеп шыдаас улуска дыка берге. Суму чагыргазының чырынын та чеже үзе кескен, клубка көжүп кээп ажилдап турдулар.

Сентябрь 18-тин соңугула мурнуун «Бурунгаар, Тыва» деп чараш, өңүг солунун номчаан мен. Ында Тывавыстың дыка хөй кожууннарында суурларның сайзырап, хөгжүп турарын бижээш чорду. Уруглар садыгы, школалар-даа туттунуп-ла турар. А Балгазында хөгжүр хамаанчок, дорайтап турар дизе, частырыг чок. Моон соңгаар та кандыг бергедээшкенин нежежер чүве.

Соңугулда уткуштур ынчаары ол бе, суурнуң улуг кудумчунун оңул-чиңгил черлерин эдил, септеп, асфальтлап бергени байырланчыг улуг өөрүшкү болганын илередир апар. А арткан бергелеривисче кожуун төвүнүң-даа, үстүкү улуг черде ажилдап турар даргалардаа кичээнге салырын, биске көрүнүр, дузалаар кандыг-бир аргазын тыптарын Балгазынның чону кордап, идегеп турар. Мындыг берге айтырыглар кижилериниң сагыш-сеткилинге кударанчыг болуп турары билдингир.

Өнөр-оол МОНГУШ,
Балгазын суурнуң
чурттакчызы.

• Орук ажил-агыында

ХАР-ДУВУ ДИВЕЙН...

дералдыг автоорук М-54 «Енисей» Абаканче углаан тала-оруктарның байдалын хынаа-эргелелдин кол инженери Квашинге удурткан ажилчын ноябрь 10-да үнүптүвүс.

Уруглар халдып ораарга, хар аш-чашкан машина-техника бир дугаарында Туран суурнуң асфальт-бетон заводунга чет-дүүрмектээш сайны бүдүрүп, эл-элезинден холуксааны бер-ар. Бо хүнде ында 150 хире кижик 3 сменада ажилдап, 625-775 кв. метр участкаарның таарымчалыг харыылап турар болду. Бир тар тайгактаас кылдыр сай, эл-элезинден тургустунган 70-100 тонна чедир чажып ка белеткел ажилдары август айга берген. Машина-техника материал болгаш орукка чаш-элезин, дус курлавыры четчир «ран» орук участогунун механиги ооң чугаалады. Заводтун девис-орукче чажар химиктиг материалда, аар чүк машиналары (автогрейдер...) орукчуларның аңгынары, чемненер чери бар. Истандан, Иркутск, Ярославль черээ чарган езугаар сөөртүп-ар. Бо хүнге чедир оларның ооң ажилының ачызында онза бүрүткеттимээн. Оруктарже иин биле дустуг холуксааның шынарын «Стройконтроль» күп чоруур лабораториясында

чоогунда 709 дугаар километрде орук материалдары шыгжаар хаагыг складтарга четтивис. Асфальт-бетон заводунга бүдүргөн оруктар тайгактаас кылдыр чажар холуксааны мында шыгжап турар. Ооң чанында бир хар аштаар, эл-элин чажар аар чүк машиналары чүдүртүнүп алган ажилдаарына белен тур. Орук кежилдир орукчуларның сууржугаа чыннып алыры-биле кирип келдивис. Орукчулар дүүштээш соонда, ажилдаары-биле үнүп-кен болдулар. Олар неделя болгаш-ла эл-чип-селчип турар. Тывада М-54 «Енисей» эргелелиниң килдис эргелекчизи Юрий

Хомушкунун чугаазы-биле алырга, бир эвес орукчулар харны 1 шак ишти ашта-вайн баар болза, орук дуглалы бээр. Ынчангаш олар чолаачыларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле дүн-хүн дивей ажилдап турары ол. Кыштын чыккылама соогунда бо сууржугаш чынныр пункт база апар дээрзин сагындырып каалы. Аңаа машина-балгады үрелген чолаачылар чыннып, орук кежилдир шыгыгыг складтарга автомашиналарын септеп алыр аргалыг. Чолаачыларны мында хоолулуг, амдангы аш-чем-биле халас чемгерип турар дээрзин Тывада М-54 «Енисей»

эргелелиниң кол инженери Сергей Квашин чугаалады. «Восток» КХН орукчуларына эптиг байдалды тургузуп, ниити чуртталга, чунар-бажыңнары, чемненер черни, дыштаныр өрээлди кылган. Оларны аш-карып-чемгерер чарыгдалды «Восток» КХН долузу-биле харыылап турар.

Хар көшкезинге удур камгалал сериниң (полка) Абакан углаан талазында орукчулар арыглары чер тудуп турар болду. Ында база-ла хар холумактыг хат дүүвүлөдир хадып тур. Хат күштели бээр, даглар-даа, арга-арыг-даа көзүлбестей бээр. Ында харның хемчээли 1 метр 10 сантиметр, агаар-бойдустун температурасы -12 градус.

Караңгылай бергенде дедир Кызылче халдып олурувуста, Бегреда деп черде (768 километр) орук участогунда аар чүк автомашиназы доораланы берген тур. Ооң чылдагааны — чолаачы машиназының дугуйларына илчирбелер «кедирип» албаанында. Кывар-чаар материалдар сөөртүп чоруур кижик онза оварымчалыг болур ужуруг. Чолаачы дугуйларын илчирбелеп алгаш, оруун уламчылап халдып чорупту. Ооң чоогунда «востокчулар» сай чажып, кидин түлүк ажилдап турлар.

Агаар-бойдус баксырааны-биле Федералдыг автоорук М-54 «Енисейниң» Абаканче углаан талазынче оруктар участкаарында дежурный бөлүктөр дүн-хүн чокка ажилдап, чолаачыларга таарымчалыг байдалды тургузуп, шыңгы хайгааралда алганын көрдүвүс. Ынчангаш чолаачылар орукка машина-балгады үрели берген өөрлеринге дузазын көргүзүп, демниг болурун күзеп каар-дыр мен.

Шончалай ХОВАЛЫГ,
Авторнуң тырттырган чуруу.

Аныяктар ДЕЛЕГЕЙИ

• Тере-Хөл кожуу

КАРГЫНЫҢ АНЫЯК МАЛЧЫННАРЫ

Ноябрь 6-да Тере-Хөл кожуунун Каргы суму-зунга чаа кыштаг ажыдышкынынга харның улуу, оруктун узуну дивейн бир «Урал», ийи «УАЗ» марка-лыг автомашиналарга кожуунун чагырга даргазы Орлан Монгуш, Шынаа, Каргы сумуларның чагырга даргалары Аян Дудуп, Буян Шыырапка удурткан ажилчын бөлүк четкен.

Кожуунун чагырга даргазы Орлан Монгуш аныяк малчыннар Аян, Азияна Сармыгырларның чаа оран-савазының байырлыг ажыдышкынынга кожааны кескеш, сөстү алды:

— Хүндүлүг Каргы сумузуңуң чону, Каргы хемниң чанында Аян биле Азиянаның кыштаан ажыдары-биле аныяктарны деткип келдивис. «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп губернатор төлөвилели-биле чүгле бистиң кожуунун эвес, а бүгү республиканың сумуларында аныяктар ийи чүс аныяк төрүүр хойларны алганы улуг деткимче-дир. Бистиң дөрт сумуда сес чүс аныяк төрүүр хой бар — деп чугаалааш, аныяк малчыннар эрес-кежээ болуп, шудургу, кызы-маккай ажилдаарын күзээ. Улаштыр Шынаа сумузуңуң чагырга даргазы Аян Дудуп байыр чедиришкенинге катчып, белек-селзэн сөңзөн. Байырлалга келген уран талантылыг аалчылар малчыннар, чыылганнар танцы-самныг солун концертти бараалгатканнар.

Аян, Азияна Сармыгырлар, аныяк малчыннар:

— Бо хүн бистерге аажок өөрүнчүг хүн-дүр. Тываның кожуун бүрүзүнде аныяк малчыннар немежил турар. Мал-чыннаары дээрге харысалгалыг, чымыштыг ажил-иш болгай. Ада-иевис хоочун малчыннар. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун аныяк малчыннарны деткип, «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелин тургусканынга өөрүп тур бис. Бистиң кыштаавыс Авай-Одуруу деп турлаг-да туттунган. Ийи оолдуг бис. Бо чылын харның улуг бол-ганы-биле честелеривис Кызыл-оол, Экер дузалажып тур. Мал чемин четчир кылдыр белеткеп алдывыс. Малывысты хүр кыштадыр дээш кызып ажилдаар бис.

Маргарита Сактагай, Оораш-Оймак турлааның мал-чыны:

— Бистиң Каргыда аныяк малчын өг-бүлө немешкенин-ге өөрүвес аргажок. Мен база хей чылдарда малчыннап чораан болгаш, оларга арга-дуржулгамны дамчыдар мен.

• Студент амыдырал

Аян, Азияна САРМЫГЫРЛАР

Анатолий Санаа, Белдир турлааның хоочун мал-чыны:

— Тывага малчыннар кажан-даа мындыг детким-че көргүспейн турган. Күрүнениң деткимчезин алган аныяк малчыннарның мал-маганы хей-хей катап өзүп көвүдээрин күзеп тур мен.

Урана Чамыян, Оттук-Даш турлааның малчыны:

— Бо уруглар эрес-кежээ, ажилгыр, шимчен Кожа-хелбээ чурттап чоруур малчын мен. Аныяк-нарны деткип келген кожуунун артистеринин чаяанныг уругларывыстың солун концертин ханмадым, улуу-биле четтирдивис.

Тере-Хөл кожуунун уран чүүл шко-ла удур

КЕЛИР ҮЕНИҢ БАШКЫЛАРЫ

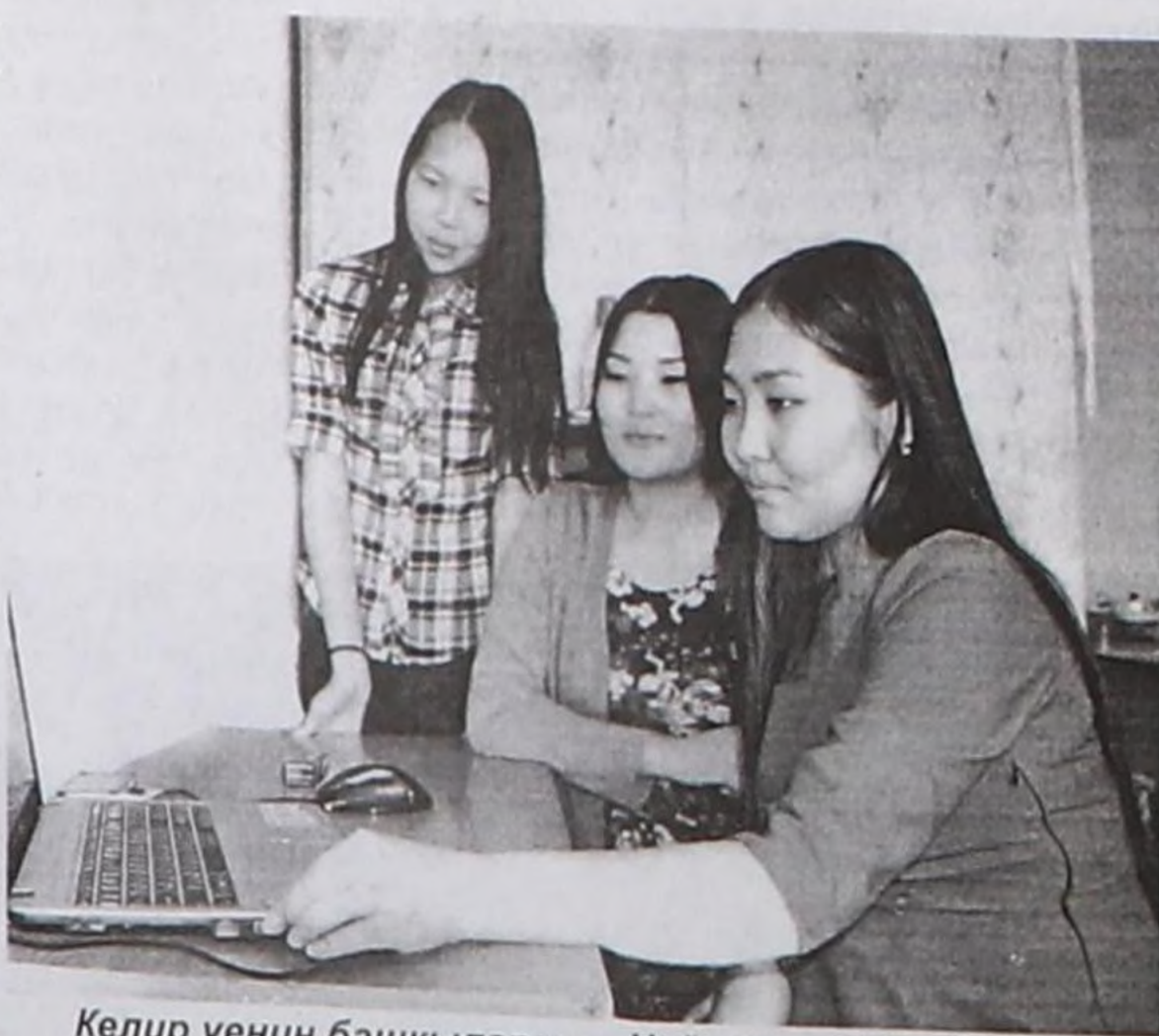
«Өг-бүлө бүрүзүңге бирден эвээш эвес дээди эртемниг уруг» деп гу-бернатор төлөвилелиниң киржикчилериниң өөре-дилге, студент чуртталга-зы кандыг байдалдыг чоруп турарын сонуурган Интер-национальная кудумчунда ТКУ-нуң ниити чуртталга бажыңыңа четтим.

Ук төлөвилелдин киржикчи-лери Сайхо Монгуш, Найырал Түлүш база Тайгана Монгуш Кызылдың педагогика институ-дунда психолог-педагог мерге-жилинде ийги курста өөренип турарлар. Келир үениң башкыла-ры боор бо аныяк кыстар кайызы-даа школаны чүгле «4, 5» дем-дектерге дооскаш, институттун бирги курузун база чедишкенин доосканнар. Олар институтта эки өөредилгелиг, корум-чурумнуг, хей-ниитичи, идепкейлиг студен-тилерге хамааржыр. Бо кыстар ниити чуртталга бажыңың бир өрзелинде чурттап турарлар. Кыс уруглар болгаш өрзели дыка силиг. Кичээлдеринге белеткенир ноутбуктуг, өөредилге номнарын, кыдырааштарын полкаларда чыскаай салган, эмге-секселиг, арыг-силиг.

Сайхо Монгуш бөлүүнде өөредилге секторун харылап ту-

рар. Сайхону көөрге, чалыы, ча-раш кыс-даа болза, чугааланыр-да бодамчалыг, шыңгызы аажок, ынчангаш-ла боор, ону чаңгыс курсчуларының өөредилгезин хайгаараар башкызының дуза-лакчызы кылдыр соңгааны анаа эвес. Бүгү бөлүүнүң өөредилгези, зачеттар, сессия дээш харыла-лаар ажылы-ла хей. Сайхо Сүт-Хөл кожуунун Алдан-Маадыр-дан келген. Ол өг-бүлениң үш ажы-төлүнүң улуу. Пединститутту дооскаш, өөредилгезин уламчы-лап, психолог-юрист мергежилин чедип алып сорулгалыг.

Каа-Хем кожуунун Суг-Бажы чуртут Тайгана Монгуш институттун хей-ниитичизи, бөлүүнде спорт секторун харылап турар. Орлан-шоваа Тайгананың сонуургалдары-ла хей — институттун хол бөмбүү секциязынче барып турар, хостуг үезинде Интернеттен фан-тастика, ужуралдарлыг номнар номчурунга ынак. Ол бирги курска-ла «Чаңгыс демниг Рос-сия» партиязының «Аныяк гвар-диязының» кежигүнүңе кирип алган. «Аныяк гвардияның» эр-тирип турар янзы-бүрү акция-ларынга үргүлчү идепкейлиг кирип турар. Сентябрьда эрт-кен соңгулдалар мурнунда Крас-ноярск крайның «Бирюса» деп

Келир үениң башкылары — Найырал, Тайгана, Сайхо.

идепкейлиг аныяктар лагеринге соңгулдаларга ажилдаарының белеткенин эрткеш келген. Тай-гана институтту дооскаш, шериг-житкен албан черлеринге пси-хологтап ажилдаксаар күзелдин илеретти.

Найырал Түлүш Улуг-Хемниң Хайыракадан. Ол 6 ажы-төлдүг өг-бүлениң уруу болгаш ындыг бе, бичии уруглар чаптаар. Чер-ле башкы болуксаар күзелдиг турганын чугаалады. Психолог-

педагог ооң езулуг шын шилип алган мергежили деп чүве ооң чугаа-домаандан, топтук-томаан-ныг аажы-чаңындан көстүп турар.

Олардан хостуг үезинде чүнү кылып турарын айтырамын: «Хостуг үевис шуут чок. Чүгле өөредилге, онаалга кылып, номчуттунар». Ниити чуртталга бажыңың бирги каъдында студентилерге тренажер залы бар, ында күш-дамырын дадык-тырып ап турарын чугааладылар.

Уруглар өөредилгезинде университеттин, инст-эрттирип турар янзы-бүрү-леринге база кирип ч-турарлар. А дыштаныр х-кайызы-даа суурда ада-чоруптарлар.

«Өг-бүлө бүрүзүңге эвээш эвес дээди эртемни деп төлөвилелдин сорут-үш салгалында дээди эр-өг-бүлелерниң оода-ла-уруунга дээди эртем чеди-арганы бээри. 2014 чыл-лээн бо төлөвилелдин а-дыка хей өг-бүлелерни төлү дээди өөредилге-ринге халас өөренир а-болганнар. Бо төлөвил-база бир онзагай чүүл, өөренип турар үезинде э-дооскаш, ажилга тургу-алырынга чедир хайга-деткир. Ындыг деткимче өөредилгезин доозуп а-дыка улуг идигни бээр.

Сайхо, Тайгана, Най-хей ажы-төлдүг өг-бүлө-уруглары болганда, инст-дооскаш, кады төрзөнн-идегелдиг чөлөңгилш бо-чалы, чараш кыстарны йызын-даа бурунгаар ө-өөрениринге сундулуг, су-амгы үениң шупту талаан-сайзыраңгай аныяктары-көрдүм.

Алдыңай О

Авторнуң тырттыраан

• Чогаадыкчы кезээден фоторепортаж

БЫШКАН НАЗЫН

Шевеги кеттинген, шилгедек
рт-сынныг, кезээде арнында
түмзүг чайнаан, аянынг чугаа-
мактыг, эвилең-ээлдек кижини улус
дүткел-биле хүлээп алыр. Ындыг
килерниң бирээзинге Александр
оолович Шюон хамааржыр. Ооң
килиниң бичезин, бөдүүнүн эске-
чел кижини ооң-биле чугаалажып
аш, дораан-на билип аптар.

культура сайыды А. Тамдын
а Республиканың Баштыңы
ара-оолдун байыр чедирген
ел бижин А. Шюонга байыр-
чыг байдалга дамчыткан.

кичээнгеи олче ала-чайгаар-
ы бээр. Сашаның амыдыралчы
уң аай-дедир эрткен белдирле-
урган орага база дыка солун,

ниң төрзэн чери, чурту эргим. Ол
элээрл? Төрүттүнген булуңундан,
ген аал-оранындан, төрөл чонун-
ап чыдар хемнеринден, агаар-
дан, тайга-эзиминден, авазының
андан эгелээрин билир бис.

сандрың алыс чурту – Тес-
уунуң Берт-Даг сууру. Аңаа
ген, өскөн, школа дооскан. Алы-
жыл-ишчи авыралдыг авазының,
ачазының, акыларының,
иң амыдыралды чиик, белен
дыр көрбөзүнчө чаңчыктырып,
рып, сургап чораанының үре-
илис барбаан.

гле ССРЭ-ниң эвес, даштыкы
ның салым-чаяанныг аныак-
доосканы, амгы үеде чүгле
ың эвес, а харын өске-даа
и ат-алдарлыг артистери апар-
ту белеткеп турар Москваның
аттыг дээди театр училищезинин

доозукчузу. Ол хөгжүм-шии театрынга,
оон «Тываның аныяктары» солунга кезек
ажылдап чорда, алызындан улусту органи-
застаар ажилга салым-чаяанныг болурга
СЭКП Кызыл хооркомунуң инструкторунга
томуйлаан.

Ынчан СЭКП Тыва обкомунуң парлалга
секторунуң эргелекчизинге ажылдап тур-
гаш, бүгү талазы-биле талантылыг, аныак
инструктор-биле таныжып алган бис. Ол
үеде партияның Кызыл хооркомунга кол-
дуунда улгады берген, бедик арга-дуржул-
галыг улус ажылдап турган чүве.

Ол үеде удуртур ажылдарже аныак
кадрларны шилип алырда, кончуг улуг
«шишкишти» эртер турган. Ол бүгү шы-
галдаларны төлөптий-биле ажып эрткеш,
партия хооркомунуң эң аныак инструктору
Александр Сан-оолович болган.

Ынчангаш ол үеде эгелээр-ле Алек-
сандр Сан-оолович бодунуң улус-биле
эптиг харылзаалыындан чогаадыкчы
болгаш организацы салым-чаяанының
ачызында профессионал дээди деңгелди
чедип алган. Эң ылаңгыяда бистиң бичии
уругларывыска солун чогаалдарны бижип
чоруур чогаалчыларывыстың аразындан
Александр Шюондан хөйүн өөренип,
демир-үжүнүң баштарын оон шалып ап
чоруурлар хөй.

Үениң теви, амыдыралдың агым
судалы чаңгыс черге турбас. Ол шим-
чээшкенде, хөгжүлдеде база сайзыралда.
Кижилерниң амыдыралы кады чурттап,
ажылдап келген чону-биле сырый харыл-
заалыг. Чылдар эртер, кижилерниң назы-
хары база олар-биле катый кырыыр, ол
үелер-биле сырый холбаалыг бооп артар.

Александр Сан-оолович амыдырал-
чуртталгазының 60-гы арттының кы-
рынга үнүп келгеш, чогаадыкчы ажыл-
ижин эгелээзинин 40 чылын демдегеп,
Тываның В. Көк-оол аттыг национал
хөгжүм-шии театрының сценаныңче улуг
чемоданын сөөртүп алгай, үнүп келгеш,
арты-иштин харанып көргөш, сценаның

Элегес-Аксы школазының 3-кү
классчызы Шончалай Ооржактың
аян-ыры күүсөлдөзү.

Кызыл кожуунуң «Ырлажылы» ыры-хөгжүм ансамблиниң ыраажы-
лары Долаана Намчыл-оол, Сайырмаа Оюн, Екатерина Хертек оларның
аян түдүп турары.

Чаңгыс курсчулары — шүкинчилерниң байыр чедириши.

Тываның Камбы-ламазының эргелелиниң төлээзи — башкы
Артыш Ондарның йөрээл-езулалы.

артынче ажитталы берди.

Ооң соонда үнүп келген улус аңаа
байырын чедирип, суй-белектерин сунуп,
шаңналдарын тыпсып, ооң бичии чаштар-
га, улуг улуска бижип каан ырыларының,
ойнап турган шиилериниң үзүндүлеринден
көргүзүлгө барык 4 шак ажыг үргүлчүлөп
келди.

Ол үеде хөгжүм-шии театрының
көрүкчүлөр залын чык долдур олурган
чалаткан аалчылар, төрзэн чери Тес-
Хемнин, Берт-Дагның төлээлери, өөнүң
ишти Зоя Көк-ооловна биле юбиларның
Өвүр, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл,
Бай-Тайга, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Кызыл,
Эрзин кожуунардан чоок төрөлдери,
өңүктери, кады ажылдап турар эш-өөрү
сценада болуп турган оюн-тоглааны, ыры-

шоорну, танцы-самны динмиттиг адыш
часкаашкыннары-биле уткуп, хүлээп ап,
деткип турдулар.

Алдан хар дээрже чаа-ла чедишкен
назын-дыр, дөртөн чыл чогаадыкчы иш
дээрже мөөңнеттинген эвээш эвес арга-
дуржулга-дыр. Ынчангаш Силерниң
бийириңерден үнген одуруглар төрзэн
Тывавыстың, төрөл чонувустуң, тыва
дылывыстың чаагай чоруунче, сайзыраа-
рынче моон-даа соңгаар угланган болурун
күзедивис. Сөс-биле ону долузу-биле
дамчыдары берге. Ынчангаш ол кезээ-
ден кылган фоторепортажымның бичии
үзүндүзүн силерге бараалгаттым.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Ындысчыгаш» уруглар солунуң кол редакторунуң хүлээлгезин
күүсөдип турар Урана Монгуштуң байыр чедирип турары.

«Шын» солунуң кол редакторунуң оралакчызы Адыгжы Саая «Культура,
уран чүүлге ачы-хавыгазы дээш» деп медальды тыпсып турары.

АЛДЫН ҮҮЖЕНИ ЧОНГА ҮЛЭЭР

Чоокта чаа Тыва үндезин культура төвүгө хоочуннарның болгаш аныяктарның киржилгези-биле «Ак баштыгларның» чөвүлелин тургузуп алырының айтырыын чугаалашкан ниити хурал болуп эрткен. Орта үш чүүл айтырыгны чугаалашкан: бирээде, «Ак баштыгларның» чөвүлелин тургузары, ийде, оон даргазын болгаш кижигүннерин соңгууру база Чөвүлелдин сорулгаларының дугайында. Аңаа шупту 69 кижиги киришкен.

Хуралга ат-алдарлыг хоочуннар киришкенер, чижээ, РФ-тиң улустуң башкызы Анзатмаа Шавырааевна Монгуш, Кызыл хоорайның хүндүлгү чурттакчызы, чогаалчы Кара-Күске Күнзекевич Чооду, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы Василий Дудукпенович Монгуш, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы Иван Салчакович Доржу, эмчи шугумунга үр чылдарда ажилдаан Валентина Наскыл-ооловна Сарыглар, Бичикпаа Чалбай-ооловна Куулар дээш черле ат-сураглыг кымны чок дээр.

Тыва үндезин культура төвүнүн баштаар чери «Ак баштыглар» чөвүлелин даргазынга Валентина Бегзиевна Монгушту сүмелеп томуйлаан. Чүге дээрже ол 2015 чылда, чаагай чаңылдар чылында, «Шын» солунга тыва чоннун эң хей ужура-чаңчыл, езулалдарын парлаткан бижикчи бооп турар. Оон аңгыда чоннун салгалдан салгал дамчып келген, бурунгу бижиттин-мээн хоойлулуг чаңылдарын аныяк-өскенге, келир салгалга арттырар дээш, эң баштайгы шенелде ажилды школаларга эгелзэн кижилерниң бирээзи база ол. В.Б. Монгуш Кызыл-Мажалыктың №2 школазынга он бир чылдың дургузунда тыва чоннун чаагай чаңылдарын өөреникчилерге болгаш чон ортузунга билдирип-биле берип келген хоочун башкы. Улусчу чаңылдар талазы-биле үр үеде чоруткан ажилының түннелинде Валентина Бегзиевна өөредилге номнарын-даа үндүргүлзэн. Ынчангаш ол хоочуннарны болгаш аныяк-өскенни мөөңнөп, «Ак баштыгларның» чөвүлелинге демне-жип, кады ажилдаарынче кыйгырган.

Чөвүлелдин тургустунган кол-ла сорулгазы — ак баштыг хоочуннарның боттарының «алдын үүженин» бузуп, шыгжамырда шыгжаттыг курлавы-

рын уштуп, аныяктарга, келир салгалдарга, ниити чонга харам чокка үлээри. Олар моон соңгаар чыыш бүрүзүн өөреникчилер болгаш аныяктар-биле эрттирерин база «боттук көргүзүгүн» азы мастер-классты эрттирп тургаш, аныяктарның боттарын кириштирери чугула деп шийтпирлзэннер.

Оон аңгыда тургустунган Чөвүлелдин база бир улуг ажылы — Тыва үндезин культура төвүнүн ажилдакчылары-биле чонга херек бүгү-ле брошюра, номчугаштарны, дискилерни үндүреринге идепкейлиг кирижи.

Чөвүлелдин сорулгаларын таныштырган соонда санал-оналдар хей болган. Үндезин культура төвүнүн директорунун оралакчызы А.А. Балган «Ак баштыгларның чөвүлелин» тургузар дээнин чөпсүнүп, «Ак баштыгларның алдын үүжени» деп чыынды номну үндүрери чугула дээрзин чугаалаарга, хуралдың киржикчилери ону диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле деткзэннер.

Валентина Бегзиевна Монгуш: «Бистиң Чөвүлелистиң өске клубтардан ылгалы чүдөл дизе, чыыш бүрүзүн ыяап-ла аныяктар-биле кады эрттирери болур. Оларга бар-ла биливисти, арга-дуржулгавысты дамчыдар ужурулуг бис. Ол ышкаш Чөвүлел тургустунган болганда, бис тускай аттыг, кыйгылыг, ырылыг турар ужурулуг бис. Мээң сүмелээрим болза, адывыс — «Ак баштыглар», кыйгывыс — «Хоочун коьктуг, хола каьктыг», ырывыс — «Хоочуннар бис».

Болуп эрткен чыышка Тываның күрүне университетинин төөгү факультетинин студентилери болгаш уран чүүл училищезинин сургуулдары киришкенер. Хоочуннар оларга «боттук көргүзүгүн» азы амгы үени-биле мастер-классты эрттиргенер. В.Б. Монгуш кыс уругун болгаш херээжен кижиниң кол каасталгазы болур боошкун, чавага, чалаа-караның ылгалын көргүзүп тайылбырлаан. Кижиге барган кыстың чажын чалаа-караалап тургаш, үш чара өрүүрүн К.С. Сат көргүскен.

Чыышка кирип келген студент аныяктар база боттарының саналдарын берип турганнар. **Азият Ооржак:** «Бөгүн хоочуннар-биле мынчалдыр ужуражып турарывыс мээң сеткилимге дыка кирди. Ак баштыг хоочуннарны дыңнап олурарга, кижиге бир-ле чоргаарал, үнелел төрүттүнүп кээр-дир». **Алла Монгуш:** «Мен моон дыка хей

чүве билип алдым. Боошкун биле чаваганы аңгы болур деп билбейн чораан болдум. Хоочуннарга улуу-биле четтирдим». **Надя Саая:** «Чалаа-кара деп чүвени шуут билбес кижиги-дир мен. Ам канчаар ажыглаарын безин билип алдым. Моон соңгаар тыва дылды черле ханыладыр өөренир бодам-дыг мен». **Айбек Ондар:** «Чүс катап дыңнаарының орунуга чаңгыс катап көргени дээр деп чүве бо эвеспе. Дыка сонугадым. Моон соңгаар мастер-класска эр кижиниң дериг-херекселинге хамаарыштыр көргүзүгүн көөр боор бис».

Чамдык студентилер «Хоочун коьктуг, хола каьктыг» деп үлегер домакта коьк, каьк деп сөстөрнүң утказын тайылбырлап бээрин дилеп тургаш, харызын дораан алганнар.

Хоочуннардан «Хүндүлелдин демдээ» орденниң эдилекчизи, Улус чырыдышкынының тергини Валентина Кыргысевна Маспик-оол арыг тыва дыл талазы-биле школаларга ужуражылгалар эрттирерин планче кирип алырын саналдаан. База «Шын» солунга «Эм оьттар» деп рубриканы ажитса, эмнер өртзениң аарын көрүңер даан. Хоочуннар аразынга чогадыкчы «Буянның сеткилдериниң хуулгаазыны» деп бөлгүмден ажитсывысса кандыгыл деп, ажыктыг сүмелерни кириген.

Түннелинде «Хоочуннар бис» деп ырының сөзүн хуралдың киржикчилеринге үлөп берген. Ырның сөзүн Валентина Бегзиевна Монгуш бижээн, аялгазын композитор Кертик-оол Данзын чогааткан. Композитор боду ырыны баянга үдөп бээрже, ону аныяктар-даа, хоочуннар-даа улуг көдүрүлүшкүнүг, сеткил ханышкыныг ырлап күүсеткеш, оон-биле бирги органиастыг хуралын доосканнар.

Хоор чоннун аразында
Хоочуннар кончуг улус
Ховар чаңчыл, ужуруларны
Хойлап алган чоруур улус.
Хоочун коьктуг, хола каьктыг
Хостуг чоргаар чурттап чор бис.
60,70 ашса-даа-ла,
Анаа черле орбас улус.
Ажы-төлге, арат-чонга
Ачы-дуза кадар улус.
Ие черге төрүттүңеш,
Изивисти арттырып каал.
Ада-чуртка чурттап чорааш,
Адывысты бедик тудуаал.

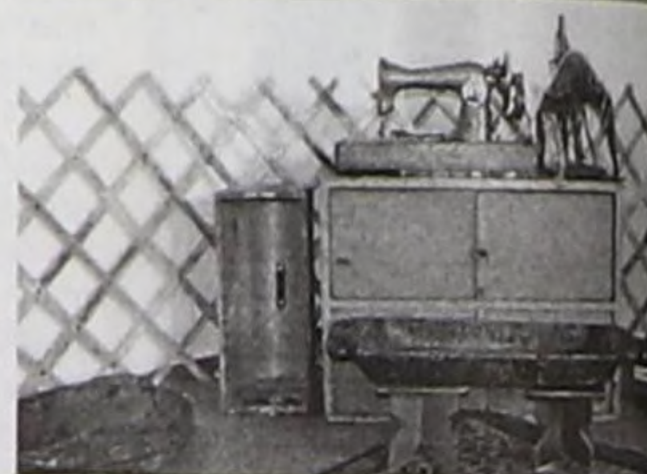
Надежда МОНГУШ.

Кырганнар интернадында

«ТӨӨГҮ БИЛБЕС ТӨӨРЭЭР»

Чүү-даа чүве төөгүлүг. Кы кырганнар болгаш инвалидтер интернадында аңгы-аңгы нация чурттап турар. Оон тургустунганын 31 чыл чеде берген.

Бажың-интернаттың төөгүзүн ханды сорулга-биле тыва чонувустуң эдиле бурунгу эдилелдерин чыып, өске-д чонувустуң культуразын өөренири-би ажыдарын шийтпирлеп алдывыс. А ажилдакчыларывыстың эккелген дерселдери-биле музейни шимеп, чыып эг

Буянның оран-сава канчап төөгүлурул? Бо бажың-интернатта республиканың кожуннарындан хоочуннар чурт болгай. Ынчангаш музейни тургузар м дар чыылдазынга кожун бүрүзүнде удуртукчуларынга, чурттакчы чонунга, шимчээшкиннериниң волонтерларынга эдилелдерин (деспи, бала, согааш аптара, үлгүүрге, тыва кулактыг паш, баруун, чылапча...), тыва чоннун мал аж холбашкан эт-херекселдерин, эрткен акша-көпеез чыгып бээринче диле бис, хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс. Кижиге төрелгетен чер-чуртунуң байлаа эт-херекселдерин кадагалап, көрүп чору эки деп бодап-биле бижидивис.

Людмила

Кызыл

Шончалай ХОВАЛЫГНЫҢ тырт чур

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Консультация таролога. Тел.: 8-983-590-8183, 8-923-386-0626, 5-18-96.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртзениң 50 хуузун баштай төлөп алыр. Өртзэ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490

Вашу рекламу прочтет вся Тува на страницах газеты «ШЫН». «ШЫН» — газета, которая распространяется по всей территории республики. Т: 2-18-10.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию СПС «Ээр-Хавакский» муниципального района Тайгинский кожун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки Р. бухаа Чочагай Викторовны о предоставлении в аренду земельного участка земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:01:0501011 расположен по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожун, с. Дружба, ул. Ленина, вид разрешенного использования (назначения): для индивидуального жилищного строительства, с общей площадью 747 кв.м.

В рамках действующего законодательства администрация СПС «Ээр-Хавакский» муниципального района «Бай-Тайгинский кожун Республики Тыва», в течение 5 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные заявления о возражении по данному заявлению по адресу: Республики Тыва, Бай-Тайгинский кожун, с. Дружба, ул. Ленина, д.1а.

Председатель администрации сельского поселения сумона Ээр-Хавакский В.Б.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКУЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шююн — 2-01-35, Кол редакторнун оралакчызы А. М. Саая — 2-17-91, Секретарь А. А. Эртине — 2-30-69, тел/факс (394-22) 2-30-69, Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10. РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ: Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Д. Даржаа), Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол), Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. А.Н. Соян, Ш.Н. Ховалыг), Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору С.Ө. Ооржак, корр. А.Д.-Б. Базыр-оол), Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак), Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба, Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак, Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык, Ниити телефон — 2-30-69.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанчыл Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан (Кызыл, Шетинкин болгаш Крайченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарын торларын бодамдар редакцияның түптү дүүшлейн барып болур. Айыттыг саначы өске-даа фактылары, дыңдадыглары дээш боттары харылзаар.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 төлөп долгаар. Чагыдылга индекс: хуу южиклерге — 1153. Организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнөр. Хөмчээли 2 парлаар ама. Тираж 4372. Номери парлагже дужаагы: график 21.00, херек кырында — 18.00.